

GÖTEBORGS UNIVERSITET
JMG, Institutionen för journalistik, medier
och kommunikation
Joanna Wahlsten
Examensarbete i journalistik 22,5 hp VT11
Handledare: Torsten Malmström

Bland bönder och blanketter

Innehållsförteckning

Inledning	s. 3
Slutkommentar	s. 4
Reportage: Bland bönder och blanketter	s. 5
Metodrapport	s. 37
Inledning	s. 37
Bakgrund	s. 37
Metod och material	s. 38
Insamling, research och intervjuer	s. 39
Arbetets gång	s. 45
Tillstånd att använda bilder	s. 49
Arbetsfördelning	s. 49
Målgrupp	s. 49
Källförteckning	s. 50

En okritiskt granskad kvalitetsmärkning?

I dagsläget känner 98 procent av svenska folket igen Kravmärket.

En majoritet – drygt 60 procent – är positivt inställda till det. Faktum är att Kravmärkningen till stor del har blivit synonymt med det ekologiska hushållandet i Sverige. Efterfrågan på ekologiska produkter har under flera år blivit större och större. Framst av dess största målgrupp: invånarna i Sveriges storstäder. Vad förväntar de sig när de handlar Krav – att det ska vara nyttigare mat med högre kvalitet? Är det det Krav garanterar?

En kvalitetsmärkning – eller? Meningarna går isär.

Flera bönder påstår att det inte är någon större skillnad.

Våren 2011 blossade en konflikt upp mellan Krav och dess anslutna. Ett revideringsförslag av djurskyddsreglerna åkte ut på remiss – och remissvaren som kom tillbaks var mycket kritiska. Många ansåg att Krav nu tappat kontrollen över sin byråkrati och förlorat sin förankring bland lantbrukarna. Utifrån remissvaren gick jag in i det här arbetet för att försöka reda ut vad de var så missnöjda med. Jag har pratat med

lantbrukare och forskare – och de som startade Krav.

Det hela visade sig vara en del av en större historia.

På den svenska ekologiska marknaden är 80 produkter av alla produkter Kravmärkta och organisationen har med åren blivit närmast myndighetsliknande. Viktiga aktörer i livsmedelsbranschen har pumpat in pengar och från politiskt håll har man främjat dess verksamhet. Då Krav är en så förekommande del av svenskarnas mathållning är det viktigt att granska dem.

Det här är ett nytt grepp på Kravs historia.

Kommentar

Fram tills nu har jag aldrig funderat särskilt mycket på vad märkningarna på varorna i min matbutik står för. Av gammal vana har jag roffat åt mig en liter mjölk och skyndat bort mot kassan. Det är viktigt att den är grön; men i övrigt har jag inte reflekterat över saken.

Det är först nu jag behövt fråga mig själv vad jag vet om de märkningar vi har på livsmedelsprodukterna i Sverige. När jag började med den här granskningen tvingades jag erkänna att jag inte riktigt visste vad Krav stod för. Något ekologiskt visste jag förstas att det var, men hur skiljde det sig från rättvisemärkt och Bra miljöval? Ingen aning.

Med den kunskap jag numera besitter om Krav har jag fortfarande svårt att ta ställning i matbutiken. Jag har lyssnat på lantbrukare, både de som odlar Kravmärkt och de som inte gör det. Jag har pratat med forskare som ger både ris och ros. Krav inte är lösningen på hela världens miljöproblem. Men kanske är de en bit på vägen.

Eller så debatterar de olika sidorna bara mot olika mål.

Oavsett vad jag tycker är det uppenbart att det finns en konflikt på upptakt mellan Krav och deras eget varumärke. Vi konsumenter, som har slutat ifrågasätta våra köpval, tror att vi köper en massa värden som Krav egentligen inte står för. Om mina grannar som handlar i samma butik som mig hade besökt Vadsbo mjölk, hade de fortfarande betalt extra för Kravmjölken?

Jag tror att de förväntar sig något annat än det jag såg där. Krav står inför många utmaningar om de ska överleva: de behöver bromsa sin detaljstyrning, värna om förankringen hos de anslutna och arbeta fokuserat för att vinna deras fortsatta förtroende. Inte minst kommer det stundande införandet av EU:s egna miljömärkning bli en prövning. För att stå på starka ben i framtiden tror jag att de behöver förenkla regelverket, gå tillbaks till sina enkla grundvärderingar och kommunicera med sina bönder.

Istället för att vårda ett varumärke in i döden.

Bland bönder och blanketter

På 25 år har Krav gått från att vara en liten bondeorganisation till att påverka vardagsmaten på miljontals svenska middagsbord. Så varför är bönderna missnöjda?

Koskit har en förmåga att bedöva alla andra sinnen. Stanken infinner sig i samma sekund som jag öppnar bildörren: som en tjock matta ligger den över hela gården. Det brusar lågt från väg 201 mot Tibro och regelbundna råmanden hörs från de tre hangarliknande stallarna som omger

huvudbyggnaden rakt framför mig. Här inne sitter Lars Svensson, vd för Vadsbo mjölk: det senaste tillskottet bland Kravmärkta mjölkproducenter och Sveriges näst största mjölkgård. Genom stora fönster från golv till tak kan han blicka ut över gården från sitt rymliga kontor. Han ser ända till fälten nedanför gården från sitt skrivbord. Det är tidig vår och än så länge får de flesta av kossorna stanna inomhus. Men en första kull av privilegierade börjar sin utevistelse i dag, på betesmarken runt gården som motsvarar ett mindre Östermalm.

En bit därifrån traskar resten av korna runt i två 42 gånger tio meter stora ligghallar. 320 par kloka koögon stirrar på den som tittar in i den västra hallen: den är uppdelad i två avdelningar med 160 kor i vardera del. Längs med den breda gången i mitten ligger grovfoder som korna tränger ut sina stora huvuden genom staketets glipor för att nå. Tålmodigt tuggar de fodret till sörja innan de håvar in ett nytt lass och börjar om.

Andra pustar ut i liggbåsen, där latexmattor gör tillvaron aningen bekvämare än om de tvingats ligga rätt på betongen. För betong är det korna går runt på; täckt av en sörja bestående av kiss, bajs och halm.

Halvvägs in i det västra stallet finns kalvningsdelen. Hit flyttas de kossor som beräknas kalva vilken dag som helst. Utmatade och med tomma ögon ligger de sprängfyllda och enorma, vilande på en mer fylligt utfodrad bädd av halm än deras mindre dräktiga systrar. På vissa kvigor är kalven till synes redan på väg ut. Slemhinnorna hänger ner på bakbenen och trots att vi är av olika arter förstår jag vad hon tänker: här ligger jag och är faktiskt ganska trött på till-varon.

I anslutning till de stora boxarna där de högdräktiga korna väntar på att kalva, står en och annan nykalvad kamrat. De står ensamma i mindre boxar, med varsin ofattbart liten, om än 40 kilo tung, kalv bredvid sig. Enligt Kravs regel nummer

5.5.3 skall kon stå i en avskild box för att hon ska få vara ifred under kalvningen. Varje gång en ko ska kalva måste någon ur personalen på Vadsbo fösa in henne i kalvningsboxen först.

– Man kan ju undra hur naturligt det är, funderar Lars Svensson när han visar mig runt.

Den första april levererade Vadsbo sin första liter mjölk till Arla. Det är Sveriges största gård för ekologisk mjölkproduktion: 1030 kor och 20 anställda på sammanlagt 2 300 hektar mark jobbar dygnet runt för att kunna producera drygt 9 000 ton mjölk om året. Helt nybyggd ligger gården på en åker några kilometer sydost om E20:an mot Mariestad. Den skiljer sig inte från en konventionell mjölkgård, bortsett från de stora betesmarkerna runt omkring. De är nödvändiga för det krav på utevistelse som finns i Kravs regelverk: minst 12,5 timme om dagen mellan maj och oktober går Vadsbos kor ute. 75 miljoner kronor har de åtta delägarna investerat i sin nya gård – »högteknologisk och modern« enligt egen utsago på den egna hemsidan.

Lars Svensson vill inte riktigt hålla med om att gården är högteknologisk. Han vill hellre kalla det för ett »tekniskt system«.

– Ingen människa kan hålla tusen kor i huvudet, säger han. Gränsen går vid hundratjugo.

Därför har alla kor ett chip insatt i örat, så att datorsystemet kan hålla ordning på dem. På det sättet kan Vadsbo registrera allt som kossorna gör; när de mjölkas, hur mycket och hur lång tid det tar – in i minsta detalj.

I huvudbyggnaden som ligger insprängd mellan de två stallarna finns, förutom Lars Svenssons kontor och ett spartanskt inrett lunchrum, den stora mjölkkarusellen. Den ser ut som barndomens lekparkskarusell, enkelt utrustad med tårtbitsliknande fållor. Just den här karusellen rymmer dock 60 fållor och är några gånger större. Samt att det vid varje fålla sitter en mjölkkningsapparat.

Golvet är täckt av stänk från koskit. Nere vid vänsterflanken står två unga killar med stora förkläden redo att sätta igång. Korna mjölkas två gånger varje dag; klockan fem varje morgon är personalen på plats för att köra en första omgång. Tolv timmar senare går man på det igen. Det tar 4-5 timmar åt gången – det är ju ändå 1 000 kor som ska mjölkas.

Genom gångar från de båda intilliggande hallarna forslas korna in till karusellen. Likt tålmodiga konsumenter inför en butiksöppning köar de upp för en något sluttande gång in till mjölkningen under tystnad. Det skvalar högljutt när någon behagar lätta på trycket. Snällt och självmant går de en efter en in och ställer sig i varsin fålla. Karusellen snurrar sakta mot sols för att ge plats åt nästa ko som står på tur.

Killarna med förklädena tvättar snabbt av spenarna på varje ko och sätter fast mjölkkningsmaskinen. Innan kossan har hunnit komma halvvägs runt karusellen är hon färdigmjölkad; hela förloppet tar drygt 20 minuter. När hon åkt hela varvet runt och är framme vid punkten där hon steg på, är det dags att kliva av taget. Snällt backar hon ur sin fålla och ger plats till nästa ko i kön.

En ko på Vadsbo mjölkar i genomsnitt 15 kilo mjölk varje gång hon står i den där karusellen – 30 kilo per dygn. Stjärnorna bland korna mjölkas 50-60 kilo per dygn. För att kunna leverera så mycket mjölk krävs en noggrann planering. På Vadsbo krävs en heltidstjänst för att planera kornas kalvning, inklusive brunst och inseminering. Man gör kon dräktig, efter att hon kalvat mjölkar hon i tio månader, »sinas« i två månader, och sedan insemineras hon igen. Och här kommer chipet i örat in i bilden. Datorn »aktivitetsmäter« nämligen kornas rörelser; och en högre kurva än vanligt innebär att kon är brunstig – hon plockas då ut och insemineras. »Borde« en ko enligt det rullande schemat vara brunstig men inte uppvisar de rörelser som brunsten medför, kan man snabbt identi-

fiera kon och stimulera fram brunst, till exempel med massage. Reagerar inte kon då, återstår inget annat än att skicka henne till slakteriet.

Mjölkkor är hårt ansatta rent kroppsligt. Blott 15 månader gamla sätts de i bruk: de är dräktiga, kalvar och mjölkas långt över det naturliga i fem-sex år. I dag ger en genomsnittlig mjölkkor 9 221 kilo mjölk om året; vilket kan jämföras med 2 850 kilo år 1900. När kroppen tömts på resurser går mjölkkon till slakt. Mjölkar hon inte tillräckligt mycket slaktas hon tidigare än så. Trots att den svenska mjölkkon utnyttjas till sin högsta kapacitet produceras det inte tillräckligt mycket mjölk för att täcka upp behovet. Istället körs mängder av mjölk från danska gårdar in i Sverige för att det ska räcka.

Runt 20 man behövs på Vadsbo för att få det att gå runt. Det är ett tungt arbete: och för att klara av det tar man hjälp av utländsk arbetskraft via ett bemanningsföretag. I omgångar kommer gästarbetare från Litauen till gården och jobbar. Två månader i sträck följs av en månad ledighet.

– Finns det en tradition i att de är från just Litauen, frågar jag. Är de extra bra?

– Ja... det är ett hårt jobb, säger Lars Svensson. Vi har bra kontakter där som det är nu. Vi använder det. Det är inte lätt att få svenskar att stå där inne och mjölka dag ut och dag in. Det är inte lätt att få någon att stanna och jobba varannan helg.

Det är en komplicerad historia att driva jordbruk: en »djungel av regler« och låg lönsamhet. Lars Svensson ser det först och främst som att det är maten som är för billig. Vill konsumenten inte betala mer än åtta kronor för en liter mjölk, får man räkna med att produktionen ser ut på ett visst sätt. Effektiv produktion måste alltid prioriteras. Han hymlar inte med att de måste tänka affärsmässigt. I dag får en Kravbonde ungefär 1:65 kronor extra per liter mjölk.

– Vi håller ju på med Krav därför att vi tror att det har bättre lönsamhet, säger han. Vi är ju inte idealister, om du förstår vad jag menar. Man måste ju tycka att det lönar sig.

Tror du att det finns några idealister kvar bland bönderna?

– Vilka skulle det vara?

Jag tänker att de som startade Krav nog var det.

– Ja. Jo, det var nog så.

Kravs senaste tillskott: en storskalig, toppteknologisk gård som »aldrig hade kunnat drivas utan datorer« – med utländsk arbetskraft och mångmiljonbudget. Den enkla tillvaron på de grönskande ängarna i Bregottfabriken känns långt borta. Är det detta de svenska livsmedelskonsumenterna ser framför sig när de väljer Kravmjölken i mejerihyllan?

På 50-talskonditoriet Fågelsången i Uppsala sitter Gunnar Rundgren och vaggar fram och tillbaks i en Grythyttan stol. Han fingrar på sin tekopp under parasollet. Solen steker och studenterna slåss om de lediga platserna omkring oss för att kunna bedriva studierna utomhus.

Gunnar Rundgren var 14 år när en man på tv fångade hans intresse. Året var 1971 och mannen på tv, debattören Björn Gillberg, skulle bli miljörelsens centralgestalt över en natt när han tvättade sin skjorta i mjölkersättningsmedlet Coffee Mate på bästa sändningstid. Coffee Mate innehöll så mycket kemikalier att skjortan blev ren – och det statuerade exemplet växte till en stark reaktion inom opinionen mot tillsatser i maten. Sverige hade vid den tiden gått mot ett allt mer industriellt jordbruk sedan andra världskriget hade tagit slut. Under 50- och 60-talet började den billiga oljan återigen strömma in över landets gränser och maskinerna började ta över arbetet på åkrarna som människorna tidigare utfört. När arbetet kun-

de göras mer effektivt höjdes också kraven på ett större skördar och man började bespruta grödorna för att slippa ogräset. Jättelika gårdar blev ett allt vanligare inslag och de små bönderna slogs ut en efter en. Sedan sekelskiftet – då det svenska jordbruket var på sin topp och 80 procent av befolkningen var lantbrukare – hade 3,5 miljoner bönder krympt till 120 000.

När gröna vågen-rörelsen slog igenom var det en motreaktion till det nya och industriella sättet att bruka jorden. Istället förespråkade man ett självförsörjande och giftfritt jordbruk. Gröna vågare började flytta ut från storstäderna och slå sig ner på gårdar på landet, för att odla sina egna grönsaker och stressa av.

Gunnar Rundgren var en av dem som engagerade sig i miljö-rörelsen och flyttade ut på landet. Gunnar, som var uppväxt i Uppsala, var bara 19 år när han bestämde sig för att köpa en gård tillsammans med sin flickvän och två väninnor från matlagets han var med i.

Det fanns ett krus: på 70-talet var det svårt att hitta gårdar till salu i Uppsalatrakten.

Kraven som ställdes på aspiranterna var höga. Man skulle gärna vara utbildad inom lantbruk och gårdarna såldes ofta vidare till redan etablerade bönder i samma område. Men i Värmland var läget ett annat. Där hade lantbruksnämnden inte lika många synpunkter på vem som ägde marken:

– Alla visste att det inte gick att leva på jordbruk, så de bara: »So what?«

Snart var siktet inställt på Torfolk gård, sju mil från Karlstad.

Gunnar Rundgren jobbade som diskare på Ulleråkers sjukhus en hel sommar för att spara ihop handpenningen till gården. När sommaren var slut hade han och hans vänner lyckats skrapa ihop de 40 000 kronor som krävdes. Hela gården kostade 150 000. Pappa Fritiof Rundgren, till vardags professor i semitiska språk vid Uppsala universitet, var inte så förtjust i

tanken. Han tyckte att Gunnar slarvade bort sin begåvning. Det blev långa diskussioner i det Rundgrenska hemmet innan Fritiof till slut gick i borgen för lånet på gården.

Det lilla sällskapet från Uppsala flyttade in på Torfolk 1977 och började odla »allt möjligt«. Det mesta på gården kom från den egna verksamheten: grönsaker, ost, smör, bröd, kläder och skor – de var i princip helt självförsörjande. Under flera år skattade Gunnar Rundgren för fyra-femtusen kronor, vilket ständigt slutade med att han fick Skatteverket efter sig. De trodde att han jobbade svart.

Det nyinflyttade gänget på gården började så småningom försöka sälja sina produkter för att få in lite pengar. Det gick trögt. Affärerna tyckte att hippiesarna på Torfolk var »små och obskyra«.

De flesta som ägnade sig åt den typen av småskalig odling – företrädevis hushållsodlare och en och annan lantbrukare – hade vid den här tiden inget behov av en större organisation utan bildade små föreningar med sina grannar. Varorna såldes på hälsokostaffären, på torget, eller hemma på gården.

Den avgörande punkten för den alternativa odlingens spridning kom i början av 80-talet när Gröna Konsums konsumentförening i Stockholm röstade igenom en motion om att införa biologiskt odlade grönsaker i sortimentet. För Konsumbutikerna i Stockholmstrakten återstod bara att göra som medlemmarna beslutat. Man började köpa in rotsaker och spannmålsprodukter från Gotland – och mjölk, som framställdes på samma sätt som den ekologiska mjölken gör i dag, och kördes från Värmland i Konsums egna lastbilar.

Begreppet »alternativ odling« myntades, som ett samlingsnamn för de tidigare, något spretiga benämningarna: det fanns nämligen ingenting som hette ekologisk odling vid den här tiden. Biodynamisk, organisk, naturenlig, biologisk eller alternativ var adjektiven som användes.

När produkterna nådde butiken gav man dem ett gemensamt namn – Konsum Lanthandel – och snabbt insåg man att det var något att satsa på. Konsum började trycka upp påsar och märka förpackningarna för att upplysa kunden om vad det var han eller hon köpte.

I takt med att konsumenterna fick upp ögonen för den nya flugan blev också odlarna fler och behovet att organisera sig större. Odlare runt om i hela landet började träffas på kurser och utbildningar, och i diskussioner om hur det skulle gå till praktiskt men också marknadsföringsmässigt.

När de alternativa odlarna började få lite lättare att sälja sina produkter kände Gunnar Rundgren och grannarna i hans förening ett behov av att kommunicera med sina kollegor i övriga landet. De ringde runt till alla kontakter de samlat på sig under åren och arrangerade möten. I februari 1985 bildades Alternativodlarnas riksförbund, ARF, som samordnade de små föreningarna runt om i Sverige..

Bara någon vecka efter ARF:s bildande satt tre män vid ett köksbord på Sörtorp, en liten gård två mil utanför Katrineholm. I mitten satt gårdens ägare Kalle Källander, en munter typ med buskigt, rödligt skägg i skepparkransmodell. Till höger om honom Gunnar Rundgren, i gul skjorta, brun stickad slipover och ett karaktäristiskt och volumiöst hårsvall. Längst ut på vänsterflanken Bengt Carlsson, proppert klädd i vit skjorta med svarta kritstreck och en ljusgul slipover. Strategiskt utplacerat mitt på bordet stod nu Kravs färska logga uppställd. Kalles pappa Ragnar, som var bildlärare, hade fått i uppdrag att utforma den.

De tre männen runt köksbordet var alla bönder som ägnat sig åt alternativ odling på sina egna gårdar och engagerat sig i mindre föreningar. Nu gick de i egenskap av föreningsföreträdare i branschen för rörelsens framfart i Sverige. Och när bönderna nu var samordnade fanns en efterfrågan på en ge-

mensam kontrollorganisation för odlingen. ARF slöt sig samman med tre andra föreningar – Förbundet Naturenlig odling (FNO), Förbundet Organisk Biologisk Odling (FOBO) och Biodynamiska föreningen (BF) – och bildade Krav, Kontrollföreningen för alternativ odling. Föreningarna som var med från början representerade de bönderna som ägnade sig åt alternativ odling. Men redan nu var det en uttalad målsättning att få med de andra aktörerna i branschen också – handeln, de konventionella lantbrukarna, miljörelsen och livsmedelsindustrin.

Med en kontrollorganisation som Krav skulle man nu kunna garantera konsumenterna miljövänliga livsmedelsprodukter: producerade vid ett jordbruk som brukade jorden på ett skoningsamt sätt. Det var bråttom att komma igång: man ville ha stadgarna klara till säsongen som skulle komma, och det var redan februari. Efter att Biodynamiska föreningen – som »hade lite svårt för beslutsprocesser« – hade hoppat av samarbetet upprättade Rundgren, Källander och Carlsson ett kansli på Bengt Carlssons gård i Almarkaröd, utanför skånska Hörby. Han var nämligen den som satt inne på något vid den här tiden så ovanligt som en dator, som till exempel underlättade upprättandet av ett medlemsregister. Datorn var dessutom så stor att den kunde värma upp hela kontoret.

Kravs första regelverk var ett A4 långt. Sju punkter om odlarens skyldigheter och två punkter om föreningens ansvar. Än så länge var det bara regler som rörde växtodling och de utformades utifrån »en gemensam känsla« av Kravs styrelse. Förbuden mot bekämpningsmedel och konstgödsel var de två stora stöttepelarna. På 80-talet existerade inget som liknade den »certifieringsbransch« som verkar i dag och Krav tvingades rita kartan helt på fri hand. Det enda man kunde luta sig mot var de redan befintliga alternativa odlarnas erfarenheter och ett fåtal utländska kontrollsystem; bland annat från Frankrike

som på 80-talet hade kommit längst på den fronten.

Framåt sommaren hade Krav runt 150 anslutna odlare som var och en betalade en årsavgift på 300 kronor. Trion på kansliet åkte själva ut och gjorde kontrollerna. Ibland assisterade av »trovärdiga och kunniga« personer som de kände sen innan. Än så länge jobbade alla utom Bengt Carlsson – som var Kravs enda formellt anställd i form av sekreterare – gratis.

I resten av jordbrukssverige rådde skepsis mot den nya uppstickaren. Etablissemang – lantbruksuniversitetet, Jordbruksverket och länsstyrelserna – såg det ekologiska jordbruket som något katten hade släpat in. Sverige hade länge befunnit sig i ett högreglerat system med stor statlig kontroll: fasta priser efter överenskommelser mellan staten och bönderna, minimerad import och en helt annorlunda marknadsbild än i dag. När Krav etablerade sig stod de för något helt nytt. Det var ett sätt för bönderna att marknadsföra sina egna varor.

I mitten av 80-talet kom det politiska spelet att få påverkan för Kravs framgångar. Miljön gick från en icke-fråga till en het potatis i den politiska debatten. Två år efter Tjernobylyolyckan i Ukraina 1986 tog sig Miljöpartiet in i riksdagen. I valrörelsen kom massdöden av sälar i Kattegatt att spela en stor roll, då det ansågs vara orsakat av miljögifter. Strax innan valet 1988 visade sig korrelationen mellan säldöden och miljögifter inte stämma, utan bero på ett virus bland sälarna. Likväl betraktas säldöden som en avgörande faktor till Miljöpartiets inträde.

När nu miljön aktualiserats på högsta politiska nivå och allmänheten hade fått upp ögonen för frågan, var livsmedelsbranschen snabb med att hoppa på tåget. Något år efter att Konsum gått med i Krav, följde Ica efter. Snart hade de flesta av de stora butikskedjorna kravmärkta morötter och potatisar i sina grönsaksavdelningar. I takt med Kravs framgångar på

det planet började även dörrarna öppnas från politiskt håll.

Snart stod det klart att Krav började bli för stort för att kunna drivas från det lilla kansliet på Almarkaröd. Efter långa diskussioner i Kravs styrelse drog Uppsala det längsta sträcket tack vare sin närhet till Stockholm, Livsmedelsverket och de kontakter man knyttit till sig. Vintern mellan 1988 och 1989 flyttade man in i lantbruksuniversitetets lokaler i den närliggande byn Jälla. I samma veva ombildades Krav till ekonomisk förening och Gunnar Rundgren fick ett »normalt« jobb som VD.

I takt med att Krav expanderade fick Gunnar mindre och mindre tid att vara hemma på gården i Värmland. Tre eller fyra dagar i veckan var han i Uppsala, sov på kansliets soffa och jobbade 15-16 timmar om dagen. Krav hade flytt; media var med dem och bönderna blev allt mer positivt inställda.

Medvetna om miljöfrågans nyväckta aktualitet i valrörelsen hade Socialdemokraterna lockat med ett statligt stöd för att lantbrukare skulle ha råd att lägga om till ekologisk odling om de vann valet. När de fick förnyat förtroende och stödet trädde i kraft fick Krav med ens 1 000 nya producenter.

Men på kansliet var de fortfarande bara tre-fyra stycken och arbetsbelastningen var hård med alla nya anslutna. Internt var det svajigt. Att många av de aktiva inom Krav kom ur miljörörelsen och hade en politisk bakgrund ledde till ideologiska diskussioner. Bengt Carlssons vassa tunga rörde stundtals till i grytan ordentligt. När han i ett radioprogram utbrast »en morot kan vara ruttet, den är lika kravgodkänd ändå!« i syfte att markera att Kravmärkningen var en kontrollerad process, och inte en kvalitetsmärkning, steg frustrationen på kontoret. – Han var lite kontroversiell som person, säger Gunnar Rundgren. Han var inte särskilt politiskt korrekt: han kunde säga saker som var sant, men som folk inte ville höra.

Drygt fem år senare bestämde sig Gunnar Rundgren för att

lämna posten som VD. Den 15 april 1994 avtackades han under glada miner på Kravs årsstämma på Ransäters hembygds-gård i Värmland. Som tack för sin insats fick han en faxap-parat för att han lättare skulle kunna »sprida sina kloka idéer över världen«.

Men åren som följde blev svåra. Efter Gunnar Rundgrens avgång genomgick organisationen sin dittills största kris. Han hade fram tills dess till stor del personifierat verksamheten på Krav i rollen som grundare och »den stora strategen«. På åtta år hade relationerna mellan de anställda blivit väldigt informella och arbetet utfördes enligt det system som fått växa fram under tiden. Det var en organisation som till stor del byggdes på att en enda person höll den samman – och det fungerade eftersom Gunnar Rundgren var en entusiastisk entreprenör som var god vän med hela bunten.

Entré för en ny föreningsledare, som fick en tuff start: i samma veva kom ett nytt lantbruksstöd från statligt håll som ökade antalet odlare. Personalstyrkan på Krav växte och nya grupperingar inom företaget bildades. Samtidigt gick det trögt ekonomiskt. Redan i augusti samma år, inte ens ett år efter att han börjat, slutade Gunnar Rundgrens efterträdare.

Slutet av 90-talet präglades av EU-inträdet den första januari 1995. I och med det förändrades det svenska jordbruket i grunden och därmed Kravs arena helt och hållet. Marknads-krafterna skulle styra det nya, europeiska jordbruket – gränser öppnades och gemensamma prissättningar infördes. Märkningarna av maten skulle kännas igen oavsett om man var hemma eller utomlands. Det nya inflytandet från Bryssel begränsade friheten i regelutformningen. Förslag och regeländringar på nationell nivå tvingades bli godkända av EU innan de kunde träda i kraft. Känslan av att allt styrdes från en abstrakt instans utomlands blev starkare.

Tjugofem år efter starten är den lilla bondesamman-svärjningen Krav ett minne blott. Vad som från början var kontroll av ekologisk växtodling och djurhållning omfattar nu också importerade varor, produktförädling, restauranger och storhushåll, fiske och textil. De ekologiska produkterna i butikerna utgör drygt 10 procent av det totala sortimentet i de svenska matbut- tikerna – varav drygt 6 000 är kravmärkta. Licensavgifter, av- gifter per hektar och en andel på 0,5 % av försäljningsvärdet från de gårdar som säljer för över en miljon om året – bidrar till att Kravs omsättning hamnar på 25-30 miljoner varje år. Kravs regelbok är i dagsläget en bibba på 250 sidor: 18 kapitel som omfattar 14 olika typer av produktioner. 80 procent av den ekologiskt odlade marken i Sverige är kravmärkt. I runda slängar 210 000 hektar.

Det som sannolikt ligger bakom Kravs enorma genomslag är deras enkla grundvärden om ett giftfritt jordbruk. Mat en- gagerar och rör upp reaktioner. Genom sin snabba expansion lyckades man bli så dominerande att man mer eller mindre sågs som en myndighet av de svenska konsumenterna. Ingen av de andra liknande märkningarna – Svanen, Bra Miljöval eller nyckelhålmärkt – var ens nära att komma upp i samma status.

I dagsläget känner 98 procent av svenska folket till Krav. Men ser man till vem som faktiskt köper Krav, är det långt ifrån en jämn spridning av befolkningen. Trots att en majoritet ser kravmärkningen som något positivt är det långt ifrån alla som faktiskt köper den där kravmärkta oxfilén. Krav identi- fierar sin främsta målgrupp som en »i hög grad medveten och ansvarstagande konsument« – vilket i praktiken framför allt innebär yngre, högutbildade singelkvinnor i storstäderna.

Forskning från den statsvetenskapliga institutionen på Stockholms universitet har visat att konsumenternas val i mat-

butiken blir mer och mer av en politisk markering. I en globaliserad värld där matvarornas ursprung blir svårare och svårare att spåra, förlitar man sig på en märkning som Krav. Då många upplever att det traditionella politiska engagemanget inte längre ger någon större effekt, utövar man sin demokratiska rätt genom att konsumera. Fenomenet kallas »politisk konsumtion« eller »boycotting« och handlar i grund och botten om att ett par kravmärkta bananer kan betyda mer än just ett par kravmärkta bananer: de betyder att du har tagit ställning, för en social rättvisa och en mer välmående miljö.

Efterfrågan efter nyttig och »säker« mat växer – men ingen har tid att undersöka matens ursprung på egen hand. Krav blir mellanhanden som garanterar en etiskt rätt och miljövänlig producerad produkt med ett nyttigt innehåll.

Efter att ha varit en relativt ohotad märkning på sitt område anar nu också Krav en ny utmanare vid horisonten. EU börjar komma ikapp i jordbrukspolitik, i form av en egen miljömärkning. En stämpel som kan beskrivas som ett mellanting – hårdare än de konventionella reglerna, men mindre detaljerat än Krav. Som om konsumenternas förvirring inte var stor innan, kommer de nu få en ny märkning på sin gurka. Från Kravs sida har man konstaterat att konkurrensen kommer bli hårdare och har introducerat begreppet »du får mer«, som ska garantera kunden, inte bara en miljövänlig produktion, utan också social rättvisa och ett klimatsmart tänk. Allt mer resurser läggs på kundundersökningar, informationskampanjer mot livsmedelsbutiker och restauranger, deltaganden i branschsammankomster och mässor, och informationsfilmer i marknadsföringssyfte.

På huvudkontoret i Uppsala jobbar i dag 18 personer med att vårda varumärket på heltid.

Kravs nya vd, Lars Nellmer, tillträdde i januari 2009. Han är i grund och botten civilekonom med inriktning mot marknadsföring. När han tillträdde hade han jobbat ett drygt decennium som marknadsföringsansvarig för Absolut Vodka och framhöll sitt varumärkeskunnande som sitt största bidrag till Krav. Men han var inte den enda på Kravs kontor som hade den kompetensen. Kansliets tjänstemän utmärks idag av deras specialkompetens inom marknadsföring, ekonomi och omvärldsanalys: sammansättningen skvallrar om att vården av ett varumärke är prio ett.

Ett av Kravs nya projekt är det med »Kravsupportern« och »Kravambassadören«, som ska stärka Kravs kommunikation med konsumenterna. Kravsupporter kan vem som helst bli: för 195 kronor om året får du mattidningen Reko i brevlådan fyra gånger om året, och det månatliga nyhetsbrevet som tipsar om »intressanta aktiviteter, nya Kravmärkta produkter och nyheter i den ekologiska världen«. 50 kronor av årsavgiften går till att stödja mindre Kravproducenter i färd att starta upp sin verksamhet.

Kravambassadören får utbildning för att kunna bli en talesperson och ett ansikte utåt för organisationen. På sin hemsida söker man personer som är sociala, utåtriktade och självständiga, och gärna med erfarenhet inom ekologisk produktion. Som ambassadör representerar man sedan Krav vid mässor, demonstrationer i matbutiker och föredrag.

Med Kravmärkningens höga igenkänningsfaktor och förtroende bland svenskarna ägnar nu de anställda på Krav sin arbetstid åt att göra sin vision om att alla livsmedelsprodukter ska vara hållbara socialt, ekonomiskt och miljömässigt till verklighet. Förutom marknadsföring, kommunikation till konsumenterna och varumärkeskonsulting ägnar man sig åt lobbyverksamhet inom politiken och samarbetar internationellt, bland annat med Soil Association, som är Storbritan-

niens motsvarighet till Krav. Som vilket företag som helst anpassar man sig till den stora marknaden.

Sedan den ekologiska odlingen slog igenom i Sverige har den också ifrågasatts av kritiker. Ett problem man precis som de konventionella bönderna dras med är beroendet av maskiner i arbetet. Maskinerna, som i sin tur kräver fossila bränslen för att fungera – fortsätter vara ett problem, också för ett hållbart och långsiktigt jordbruk. Oljan håller på att ta slut och ett förbud mot bekämpningsmedel kan komma att kräva desto mer mekaniskt arbete för att tampas med ogräset. Ända sedan förespråkarna för den eko-logiska linjen slog sig in i jordbruksdebatten har det funnits de som tillbakavisat deras argument om biologisk mångfald och hållbarhet med att det snarare krävs lika mycket energi för en mindre skörd, när man odlar på ekologiskt sätt. I en värld där det råder brist på mat, har vi inte råd att odla på ett så ineffektivt sätt, menade de.

Sommaren 2009 skrev 16 professorer och två docenter från olika institutioner på Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) ett inlägg på Svenska Dagbladets debattsida där de ifrågasatte vinsterna med ekologiskt lantbruk. Forskarna bakom artikeln hävdade att forskningen inte kunde underbygga de fördelar som ekoförespråkarna för fram och att de endast bygger sina argument på en »ideologisk och naturromantisk syn« utan vetenskaplig grund. Som exempel lyfte de upp jordens hållbarhet, som enligt förespråkarna skulle bli större med ekologisk odling. Tvärtom, sade debattörerna och hävdade att ingen forskning har kunnat belägga det påståendet. Däremot kunde de konstatera att markens förråd av näringsämnen minskade och att ökad ogrässpädning utarmade jorden. Att det växer bra i början beror istället på att näringsämnen från ett tidigare – konventionellt – jordbruk fortfarande ligger lagrade i

marken och tillför kraft.

Inlägget utlöste hårda diskussioner mellan debattörer i papperstidningen och på nätet. En vedertagen uppfattning var att forskarna bakom artikeln var finansierade av den konventionella livsmedelsindustrin. På sin blogg frågade sig miljöpartisten Johannes Krunegård vilken PR-byrå som legat bakom det han kallade ett »veritabelt professorsparty i Svenska Dagbladet« och menade att det ändå var värt en mindre skörd för att veta att maten är fri från gifter, omanipulerad och att »djuren vi äter mått bra«.

Rune Andersson, programchef på institutionen för livsmedelskunskap på SLU och en av författarna bakom debattartikeln säger sig inte ha några som helst problem med att svenska konsumenter vill köpa ekologiskt. Det är fördelningen av skattemedel för att subventionera det ekologiska lantbruket som han och hans kollegor sätter sig emot. 2006 beslutade regeringen om en målsättning att 20 procent av det svenska lantbruket skulle vara omställt till ekologiskt till 2010. Ett mål som inte uppnåtts.

– Vi anser inte att det vetenskapliga underlaget som ger stöd för att man går fram som man gör – även politiskt – är tillräckligt starkt. Där ligger vår tveksamhet, säger han. När staten går in och subventionerar, och bidrar med skattepengar, då måste det vara bra för oss alla – stå på någon vetenskaplig grund och inte bara tro. Jag har full respekt för att folk köper kravmärkt mat och att de på så sätt vill ge sitt bidrag till framtiden. Men ska konsumenten genom sina köpval leda oss in i en mer ekologiskt hållbar framtid förutsätter det att man har en vetenskapligt grundad kunskap om vad olika val av mat betyder för miljön och hälsan.

Rune Andersson fortsätter:

– Det är negativt att man måste arbeta mer mekaniskt. I konventionellt jordbruk går det åt energi i framställningen av

handelsgödsel, men du får tillbaka mer energi än du satt in när växter växer och binder mer solljus och kol.

Vid Uppsala universitet jobbar forskningsgruppen Global energy systems bland annat med att utreda nya lösningar för att bryta jordens oljeberoende. De ser inte heller det ekologiska lantbruket som den enda rätta vägen i klimatfrågan.

– Det ekologiska lantbruket kanske är mer förnybart: men bara lite mer – och om man inte besprutar lika mycket så kan det krävas desto mer mekanisk hjälp, säger Kersti Johansson, civilingenjör och en av forskarna vid GES. Det är en väldigt komplicerad fråga. Jag tycker egentligen inte att något av det är bra.

Hon har precis avslutat en studie som utreder andra bränslemöjligheter inom lantbruket – och för fram ett något radikalt förslag på alternativ till biogas: en återgång till dragdjur. Hästar.

– I en värld utan fossila bränslen kan det på en liten gård vara ett alternativ att utföra det enkla arbetet med häst och bygga om sin traktor till rapsolja, säger hon. Rapsolja är dock ett livsmedel med högt marknadsvärde, och än så länge tjänar man nog på att fortsätta köra på vanlig diesel, eventuellt i kombination med häst om man så vill.

Hästalternativet är dock inget lyckat val för en större gård, tillägger Kersti Johansson – men skulle kunna vara ett alternativ för de små, självförsörjande gårdarna i en i övrigt komplicerad fråga. Klart är dock att produktionen av biogas, som många av dagens ekologiska lantbruk använder sig av för att åstadkomma ett slags kretslopp i den egna verksamheten, inte är en självklar lösning för jordbrukets självförsörjande när det gäller fordonsbränsle. Risken för flera typer av biobränslen är att det blir så mycket teknik att om man vill göra det på gårdsnivå att man i slutändan gör av med lika mycket energi som tidigare.

Just att behovet av maskiner och fossila bränslen kan bli större ju mindre bekämpningsmedel man använder sig utav är en fråga som ingen riktigt har någon bra lösning på.

På samma gång som diskussionerna i forskarvärlden pågick började det höjas kritik bland bönderna själva. Flera klagade på Kravs detaljstyrning och byråkrati höll på att bli dem övermäktig. Det 250 sidor långa regelverket krävde numera en rådgivare för att förstå sig på. Något som i första hand gynnade de stora gårdarna som hade resurser att anställa administrativ personal. Hur skulle den lilla lantbrukaren klara av att bli Kravmärkt då?

Under våren 2011 blev konflikten uppenbar. Som en del av det nya mertänket hade Krav i samarbete med Svenskt Sigill arbetat med att klimatanpassa reglerna. Nu skickade man ut en reviderad version av kapitel 5 – djurskyddsreglerna – på remiss. För att minska utsläppen av metangas från djuren föreslog man bland annat ett tillägg om en högsta slaktålder på djuren. Från och med 2014 skulle en tjurkalv slaktas redan vid 19 månaders ålder. En kviga vid 24.

Gensvaret var stort och många gånger upprört.

Många bönder menade att regeln om slaktålder var mot bättre vetande. Slaktade man djuren så tidigt skulle köttet helt enkelt inte smaka gott. Samtidigt gick regeln, som innebär ett snabbare på-rullande-band-förlopp, stick i stäv med det ekologiska lantbrukets – och Kravs – ursprungstanke om att återskapa djurens naturliga miljö så mycket som möjligt.

Hos föreningen Ekologiska lantbrukare, som var det nya namnet på en av ursprungsparterna, ARF, var stämningen stundtals oförsonlig. I sitt remissvar inledde man med att konstatera att många av de hårda ord som sagts under diskussionerna troligtvis härledde ur föreningens långa engagemang inom

Krav. Man gick vidare genom att rikta tung kritik mot Krav: förslagen tydde på brist i förankring hos de anslutna bönderna och de alltför detaljstyrda reglerna var onödiga. Lantbrukarnas riksförbund (LRF), som också spelat en viktig roll för Kravs utveckling, höll med. Med ett alltför krångligt regelverk är det risk att man begränsar böndernas anslutning, varnade de i sitt remissvar, och fortsatte: »Vår uppfattning är att regler generellt, och så långt som möjligt, inte ska detaljstyra hur ett visst mål ska uppnås.« Bland de bönder som svarade i form av privatperson och inte representerades av en organisation, tog man ibland till dramatiska ordalag: »Om ni krånglar till regelverket på det här viset får vi snart inga kravbönder kvar« menade en bonde i Alingsås. Flera av dem hotade att gå ur eller lägga ner sin produktion om reglerna infördes. Styrningen hade gått för långt.

Samtidigt hade Krav börjat begränsa sitt eget ansvar.

Några år tidigare, 2005, beslutade Krav att lägga ut sina kontroller på entreprenad. Fram tills dess hade Krav själva skött certifieringen genom det egna företaget Krav Kontroll AB. Nu döptes det om till Aranea, som de första tre åren ägdes av Krav – men såldes 2009 vidare till det holländska företaget Kiwa, med huvudkontor i Rijswijk. I dag delar fyra företag på kontrollarbetet.

Bland de som varit med från början fanns kritiska röster. Kravs grundare, Gunnar Rundgren igen:

– De nya certifierarna har en annan bakgrund, och det går en massa tid och pengar åt att se till att de gör på rätt sätt. Men det största problemet är att ingen tar ett helhetsansvar längre. Det var illa nog för konsumenten redan innan med vart de skulle vända sig – Krav, Livsmedelsverket eller Jordbruksverket? Vem är det som svarar dig när du har köpt en produkt du vill fråga om?

Han ser ett stort problem när Krav – som har ett uppdrag mot

konsumenterna – inte längre kan besvara deras frågor. Istället borde kontrollen skötas av samhället, eller en partsammansatt organisation som Krav. Risken är att den kommersiella marknads företag drivs av sina egna intressen och att det påverkar kontrollen – vinstdrivande företag är helt enkelt inte en lämplig organisationsform för oberoende kontroll, menar Gunnar.

I 2009 års decembernummer av Ekologiska lantbrukarnas medlemstidning utvärderade Gunnar Rundgren utförsäljningen av kontrollverksamheten. Han kunde konstatera att priserna för de små odlarna hade ökat – och minskat för de stora gårdarna. Prislister och certifieringsstatistik hade blivit svårare att få tag på då de betraktades som affärshemligheter; och de oanmälda kontrollerna hade sjunkit med nästan 40 procent på två år.

Gunnar Rundgren varnade också Krav för det missnöje som skulle uppstå i samband med de klimatanpassade reglerna. När arbetet med revideringen skulle börja ville Krav ha med honom i arbetet – något han tackade nej till.

– När Krav lanserade det här var det under den absolut största klimathysterin, säger han. Det var av opinionsmässiga, populistiska skäl – man ville visa att man hänger med. Nu kan man inte backa; man har fått pengar av staten och EU och folk har fått i uppdrag att göra reglerna. Klimatfrågan är jätteviktig, men den passar inte för en konsumentmärkning – det är alldeles för komplext för det.

Han är inte förvånad över lantbrukarnas kritik mot Kravs ökade detaljstyrning.

– Hela systemet har blivit så stort, så komplicerat – och alienande för dem som är med för de förstår det inte, säger han. De har mycket små möjligheter att påverka. Förr hade vi lokala och regionala möten med bönderna för att få synpunkter. Det är nästan meningslöst att ha det idag, för vad ska man få

ur de synpunkterna, när allt bestäms i Bryssel? Han tycker överlag att det är för mycket detaljer som får plats i regelverken – både på regel- och certifieringssidan. Han tycker inte att det är så konstigt. Det händer i alla större byråkratier. Bara för att de första fem reglerna var bra, betyder inte det att regel nummer sex och sju gör det ännu bättre.

- Alla innovationer har sin storhetstid, och sedan kan problem dyka upp – Krav kanske är där nu, säger han.

Ser du att det här är världens vackraste plats? säger Håkan Stensson när hans spensliga figur dyker upp bland traktorer, höbalar och foderstallar. Bakom sina tonade glasögon tittar han ut över sjön som ligger strax nedanför hans lilla gård på den östgötska slätten strax sydost om Linköping. Nere vid strandkanten betar gårdens hundra tackor. Från den faluröda tvåvåningsvillan som ligger uppe på kullen, i anslutning till husen där djuren håller till, skymtar man byn nere i dalen och tornet på Björsäter kyrka.

Här har Håkans släkt haft mjölkkor i över hundra år. Håkan var den enda pojken i sin syskonskara och det var självklart att han skulle ta hand om gården när hans pappa inte orkade längre. 24 år gammal tog han över 1966.

- Sedan dess har jag mjölkat korna och inte hunnit med så mycket annat, säger han på bred östgötsk dialekt. Fram tills för tolv år sen, det vill säga. Då sålde Håkan sina mjölkkor och gick över till fårskötsel.

Att sköta en kravmärkt fårproduktion skiljer sig inte nämnvärt från en konventionell. Håkans 100 tackor och drygt 150 lamm betar gräs under sommarhalvåret och hö under vintern, precis som alla får. Däremot finns det lite pengar att tjäna: i dagsläget tre kronor extra per kilo lammkött – och samman-

lagt ungefär 10 000 kronor om året för de 150 lamm Håkan levererar årligen.

Men det var först när han gått över till fårskötsel som Håkan vågade gå med i Krav:

- Det hade kunnat bli som ifjol: att det blir total missväxt, säger han. Då står man utan foder till djuren. Om det i det läget överhuvudtaget går att köpa kravmärkt foder så är det väldigt dyrt. Nu klarar jag det. Det har hänt för flera mjölkproducenter att de har fått gå ur Krav för att de har för liten skörd.

Håkan Stensson har inga ideologiska skäl bakom sin anslutning till Krav. Han vill tvärtom påstå att hans gård var mer miljövänlig förr. Då besprutade han jorden vart fjärde år och det räckte för att hålla ogräset borta. Numer lägger han mängder av tid och energi på att utrota tisteln på egen hand. Sommartid, när det har regnat och marken är blöt, står han hela dagar och gräver för att få bort de envisa rötterna. Ett trööstlöst arbete, då tisteln hela tiden sprider sig mer och mer.

Han funderar ett slag.

- Vi bönder är väldigt tjuriga och envisa. Men vi har mycket yrkesstolthet och vi vill bruka gården effektivt. Vi vill ha stora skördar och vi tycker det är vackert med en god skörd utan ogräs.

Att han numera är Kravbonde handlar enbart om en sak – pengar.

- Jag är förvånad att det inte är fler bönder som går över. De borde förstå att det finns pengar att tjäna på det, säger Håkan. Men de flesta konventionella bönder tycker att det är fel att vara med – jag ska inte säga oärligt – men de tycker inte att Kravs koncept är det rätta.

Kravs koncept om ett giftfritt jordbruk utan konstgödsel är en »en vacker vilja« tycker Håkan. Men ett jordbruk som använder lika mycket energi men ger en mindre skörd – och att det skulle kunna hejda effekten av vårt energikrävande leverne

– ger han inte mycket för. Han vill inte kalla sitt jordbruk för »hållbart«. Sedan han ställde om gården till ekologisk i början av 2000-talet märker han hur jorden sinat på fosfor, som är nödvändigt för att grödorna ska växa. Förr kunde han tillföra fosfor genom konstgödsel – men nu blir minskar jordens näringsämnen för varje dag som går.

En Kravansluten bonde – som inte tror på den odlingsfilosofi han utövar: går det ihop?

– Många bönder tycker att jag borde skämmas, säger Håkan Stensson. Men jag är 68 år och jag har lärt mig ganska mycket om toxologi och biologi. Jag tycker nästan som alla gamla bönder, att det är ingen vinst för miljön med Krav – samtidigt är det min uppgift som företagare att företaget ska gå runt och det är banne mig inte lätt i dagens jordbruk.

Något problematiskt i denna kombination ser inte Håkan Stensson. Han tycker inte att det är hans uppgift att ha någon åsikt om vad konsumenterna ska äta. Vill de ha ekologiskt, ska de få det. Hans son Olle – som nu är i färd med att ta över gården – flinar igenkännande när Håkan berättar hur han ser på den saken: »Vill de bli lurade, så får de väl det.«

– De som köper kravmärkta livsmedel är människor i Stockholm, Uppsala och Köpenhamn, säger Håkan. De som är längst ifrån jordbruket och vet minst om det. Jag tror att de människor som betalar extra för kravmjölken tror att den är nyttigare än den vanliga mjölken, och det är inte sant. Men det är sällan man ser någon Kravföreträdare påstå det: för det är i så fall lögn.

– Nästan inga bönder köper kravprodukter. Vi vet att det inte är någon skillnad på maten.

Att peta i marginalen, alltså. Mer av ett varumärke än en kvalitetsmärkning – likväl en kommersiell succé. Men någon skillnad i produkter är det inte, säger Håkan Stensson och gör en liknelse:

– Står det Husqvarna på en diskmaskin istället för Zanussi, kan man ta mer betalt för Husqvarna – fast innanmätet är det samma. Så tycker jag att Krav är. Man marknadsför det som ett premiumsegment utan nämnvärt innehåll. Kravmaten är inte nyttigare: och det är det kanske ingen som påstår. Ändå har vi fått konsumenterna att tro det.

När en totaldatoriserad jättegård i Mariestad är Kravs senaste trumfkort och en småskalig fårbonde i Björnsäter slutat tro på det ekologiska lantbruket är det rimligt att fråga sig: hur blev Krav – som skapades av idealistiska miljökampanjer med en tanke om det självförsörjande ekologiska jordbruket som värnar om kretslopp och omliggande natur – ett varumärke för storskaliga industrijordbruk och bönder som vill tjäna lite extra på sin afärsverksamhet? Eller motsäger de inte varandra?

Gunnar Rundgren vidhåller att tanken med Krav hela tiden varit att det skulle vara lönsamt för bönderna att vara med – annars kan man ju vara ekologisk bonde ändå. I en småskalig produktion med direktkontakt mellan producent och konsument är Kravs funktion onödig. Ur den synvinkeln är Vadsbos verksamhet perfekt för Krav. Att försöka tvätta bort »livsstilsstämpeln« med bondeyrket har också varit en medveten strategi för att kunna locka så många som möjligt.

Ändå är de senaste årens extrema fokus på bonden som entreprenör inget som tilltalar honom: han ser jordbruket som ett »skötselsystem« av vår planet. Då bör man eftersträva ett jordbruk som försörjer sig självt – och inte har som främsta uppgift att vara effektivt.

– Av den anledningen fungerar inte jordbruk på enbart marknadsmässig grund. Det vidhåller jag.

Han fortsätter:

– Ekologisk odling skapades av bönder: vi skapade den här

efterfrågan. Alla som började med ekologisk odling var ju i det måttat idealister, de ville göra någonting som var bra. Det var ingen som stod och skrek efter våra produkter. Det tog sex år innan vi fick några ören mer betalt för dem.

I takt med att de regelrätta bönderna till mångt och mycket försvunnit ur styrelsen och ersatts av representanter för stora koncerner och organisationer inom jordbruk och livsmedel försvinner också många av de idealister som la grunden till Krav. Det är både Gunnar Rundgren och hans gamla kollega Kalle Källander överens om:

– Idealisterna finns inte kvar i Krav, säger Kalle Källander. Kanske någon ur Ekologiska lantbrukarna som sitter i styrelsen. Förr i tiden var det otroligt mycket ideologi. Det skulle nog vara svårt att upprepa idag.

Men idealisterna finns fortfarande – om än i en annan form än Krav och på den jämtländska landsbygden.

I höjd med Örnsköldsvik ligger åtta gårdar som tillsammans bildar lantbrukskooperativet Norrbete – en grupp bönder som ursprungligen möttes i jordbruksföreningen Nipakademin och bestämt sig för att gå ett par steg längre än Krav i det ekologiska lantbruket. Här produceras får- och nötkött under parollen »kontroll från jord till bord«, vilket betyder en egen total kontroll av hela kedjan. Djuren växer upp i sin egen takt, betar ute i skogen året runt och äter det de är skapta att äta ur skogens blandade flora. Kraftfoder är strängt förbjudet: de förstör fettsammansättningen hos djuren och leder till hjärt- och kärlsjukdomar, menar Norrbetes ordförande Thorsten Laxvik.

– Djur ska äta gräs, punkt.

Han har 65 kor på sin gård i byn Tjärnbotten, strax utanför

Edsele. Trots att en del av hans kollegor i Norrbete är anslutna till Krav är det inget för honom – han håller sig utanför av en rad anledningar; bland annat kraftfodrets nackdelar – men också reglerna kring slakt. Att djuren tas åt sidan för att slaktas talar helt mot deras natur menar Thorsten:

– Djur har ingen känsla för döden, säger han. Däremot blir det ett stressmoment när de skiljs från flocken. De ska avlivas när de är tillsammans.

I det gemensamma slakteriet som just blivit klart är istället avlivningsboxarna byggda av galler, för att djuren ska känna närheten till de andra djuren även i sin sista stund på jorden. Här kan djuren få stå i en hel vecka innan slakt för att anpassa sig till den nya miljön. Efter slakt hängmöras köttet i tre veckor, till skillnad från det kött som vanligtvis säljs i matbutiken – som skickas vidare så fort temperaturen sjunkit till sju grader. Thorsten Laxvik menar att de svenska bönderna har begått »kulturellt, politiskt och ekonomiskt självmord«. De har av sagt sig kunnandet, professionaliteten och lagt över ansvaret på industrin. Bakom sig lämnar de döda miljöer och sterila jordar:

– Bonden är utplånad, säger han.

Och det tycker han gäller Krav också. I takt med att det svenska jordbruket följt den allmänna expansiva och marknadsstyrda tendensen i samhället – bonden har blivit entreprenör och lantbruket har blivit en industri – har också Kravmärkningen fått anpassa sig för att hålla medlemmarna kvar. Därför håller man regelverket på en lagom nivå för att tilltala så många som möjligt; även de stora och industriella gårdarna, menar Thorsten Laxvik. Att kraftfoder – trots att det bara tillåts till en viss mängd – godkänns är ett tecken på det.

Tre trappor upp ligger Kravs huvudkontor insprängt mellan en fastighetsbyrå och en sportaffär på Uppsalas paradgata Kungsängsgatan. I entrén är väggarna klädda med hyllor fyllda av broschyrer om Krav. I mötesrummet Tofsvipan sitter nu regelansvarige Kjell Sjödahl-Svensson på en mossgrön stol av typiskt konferensrumssnitt.

Han har jobbat på Krav i 15 år och har varit med länge. Ändå kan det bli fel – som när djurreglerna skulle klimatanpassas.

– Vi hade inte tänkt att alla de här förslagen skulle genomföras, säger han och tar upp sina läsglasögon som legat vid sidan av hans kollegieblock. Han lägger dem framför blocket istället.

– När man skriver en remiss kan man vara tuffare än i en regelskrivning: man kan testa lite. Jag tror att vi var lite naiva och testade mycket friskare än vad som är vanligt.

Och det är egentligen är det värsta man kan göra. Risker att de anslutna lantbrukarna ser Krav som oseriösa – och reserverar sig mot hela verksamheten. Nu har förslagen dragits in för att omarbetas ännu en gång.

Frågan är hur mycket Krav förlorar på denna ständiga byråkrati som omhuldar dess verksamhet. Har det inte gått för långt när en lantbrukare behöver ta in en rådgivare för att förstå regelboken?

Kjell Sjödahl-Svensson är självkritisk och håller med om att den omfattande styrningen riskerar att skrämja iväg bönderna från Krav. Nu arbetar han och hans kollegor på att försöka stryka eller förenkla en del av reglerna i boken. Han flyttar på läsglasögonen igen.

– Folk är trötta på mycket dokumentation, det är de absolut. Det finns en risk att man uppfattar det som för byråkratiskt och svårt.

Det är rimligt att tro att det är bönder med små resurser som ryker först när pappersarbetet är så stort att det behövs extern

hjälp för att klara av det. Men risken att de mindre gårdarna får svårare att hålla sig kvar är inget man från Kravs sida tycker behöver förebyggas.

– Ser man på storleken av produktionen så har vi inte reglerat den, säger Kjell Sjödahl-Svensson. Det viktiga är att man följer reglerna. Funkar det ska vi inte skriva in vad som är maximal storlek eller inte.

Men vad är det då konsumenterna förväntar sig av Krav när de handlar mat? Är de medvetna om att mjölken kommer från de stora, industriella gårdar som Thorsten Laxvik motsäger sig så?

Är det som Håkan Stensson säger: att även om ingen påstår att Kravmaten är nyttigare – är det det konsumenterna tror? För trots att Krav är oerhört noga med hur de väljer orden är det just kvalitet som ekokonceptet andas. Begreppet »kvalitetsmat« tenderar att återkomma med oklar innebörd. Har grundarnas tanke om att det är processen – och inte slutprodukten – som utmärker Krav försvunnit?

Är Krav verkligen en kvalitetsmärkning?

– På många sätt – ja alltså, den är ju producerad på ett annat sätt, säger Kjell Sjödahl-Svensson. Den bidrar inte till att det kommer ut kemikalier i miljön, det läcker inte bekämpningsmedel till grundvattnet, du producerar på ett mer hållbart sätt än i den konventionella produktionen. Det tycker jag är ett mervärde. Det är man med och betalar för. I många fall får man skillnader i näringssammansättning, ekomjölken har till exempel mer omega-3-fetter, vilket beror på att djuren får mer grovfoder. Det finns ju de nötköttsproducenter som utfodrar endast med grovfoder och då får en annan fettsammansättning. Sådana skillnader finns belagda. Sen finns det också en del studier som inte är lika, ja, det finns en del... jag har i och för sig inte koll på precis vilka skillnader i näringssammansättning som finns, och de här kring omega-3 är väl de som jag

bäst känner till.

Men är det ett problem i trovärdighet för Krav om man marknadsför sina produkter som mer hälsosamma och nyttiga om man inte kan belägga det – mer än med mjölken?

– Alltså, det är klart att vi ska kunna belägga det vi säger, absolut. Och... jag menar ju att frånvaron av bekämpningsmedelsrester och att det är så få tillsatser innebär att maten är nyttigare. Det finns studier om annan mineralsammansättning och lite sådana här grejer. Jag har inte tillräckligt bra koll på den och vi... ja, det är möjligt att man kommer hitta mer klara samband längre fram. Men det är naturligtvis jätteviktigt att de grejer vi säger ska vi kunna stå för.

Kjell Sjödahl-Svenssons svävande svar är på sätt och vis symptomatiskt för hela organisationen. När Krav inte längre träffar sina anslutna bönder, förlitar sig på vad de mäktiga förbunden och livsmedelskoncernerna säger på medlemsmötena – och inte ens kontrollerar verksamheten på egen hand längre: hur ska man kunna veta att reglerna är förankrade i verkligheten?

Gunnar Rundgren sammanfattar:

– Den dagen du tappar identifikation och ansvar för dina produkter och blir ett totalt anonymiserat industrisystem – glöm det, du tappar trovärdigheten.

På gården i Björsäter tittar Håkan Stensson ut över åkrarna och konstaterar:

– Jag tycker inte att skattepengar ska gå till något som är en chimär. Jag ser gärna att de ställer hårda krav på jordbruket, gärna med höga skatter på drivmedel och energi. Men man kommer inte åt miljöproblemen med att gynna Krav. Det är fel väg att gå.

Kanske har Krav blivit ett märkning som ger konsumenterna möjligheten att slippa ställa de jobbiga frågor: en stämpel som

också tvättar rent det dåliga samvetet och garanterar att allt har gått till rätt. En enkel genväg för att känna att man har tagit ställning i djungeln av livsmedel med abstrakt bakgrund.

Det gör Håkan Stensson bedrövad att folk har slutat »bråka«.

– På Lantmännens riksförbund hade vi så bra länsförbundsstämmor förr i tiden. Långa diskussioner, och så många bönder som sa så mycket bra saker. I år klubbades alla punkter igenom utan någon diskussion alls. Det är ett tidens tecken.

Han samlar sig och säger:

– Jag skulle vilja läsa en dikt för dig som jag tycker är så bra.

»Årsmötet samlade sjutton personer,

man godkände allt som styrelsen sa

Besluten gick ut till medlemsstockens miljoner

ingen vet om de tycker det är dumt eller bra

De har annat att göra och lägger sig inte i

detta kallas demokrati

Den är alldeles laglig och fullständigt klanderfri.»

– Det säger mycket om samhället, och om Krav också. Människor bryr sig inte. Det är synd det.

Inledning

Krav är en miljömärkning av mat som nästan hela svenska folket känner igen och vet vad den står för. Det är just Kravmärkningen som har kommit att bli den mest förekommande miljöstämpeln i de svenska butikerna och ändå är den relativt ogranskad. Under våren 2011 blossade en konflikt upp mellan bönderna och Krav när en revidering av djurskyddsreglerna åkte ut på remiss. Kritiken var hård från både lantbrukare och tjänstemän mot de enligt många alltför detaljstyrda och petiga reglerna. Många tyckte att den var ett tecken på att Krav nu hade tappat sin förankring bland bönderna.

Jag bestämde mig för att granska vad den här konflikten bottnade i.

Det här är ett nytt grepp på historien om Krav, en berättelse om hur konflikten om reglerna är en del av en större historia. Arbetet är gjort i samarbete med och med stöd av magasinet Filter och dess chefredaktör Mattias Göransson.

Bakgrund

Det har förekommit debatt om Krav i facktidningarna, till exempel Ekologiskt lantbruk, Land, Miljöaktuellt, Jordbruksaktuellt och Lantbruk & Skogsland. Aftonbladet gjorde en kortare artikelserie om Krav 2006, där man granskade Kravs politiska inflytande och slog hål på påståendet att ekologisk mat skulle vara nyttigare. I övrigt inga större skrivelser. Inom forskningen finns det en del undersökningar om konsumentbeteende inför ekologiska produkter, och Kravs egen forskning. Det här är den första granskningen som utgår från lantbrukarnas, tillika Kravs anslutna odlarens, perspektiv. Filter har tidigare skrivit reportage i samma stil: om det verkligen är etiskt rätt att äta kött i »Den sista biffen« av Mattias Göransson (Filter #18) och vilken fläskfilé som kommer från den gladaste grisen i »Grillarens dilemma« av Christopher Friman (Filter #8).

Metod och material

För att skaffa sig en bild av uppfattningen bland alla Sveriges Kravbönder går det inte att ringa runt till alla tusentals anslutna och låta dem prata av sig – det hade naturligtvis blivit en alldeles för omfattande undersökning. De villkor jag arbetat under kräver begränsning. Eftersom det här var lite av ett »tips« som hade kommit in till min redaktör på Filter började jag med att ringa den person som hade vädrat det här för Mattias – Jan Karlsson, en bonde som förekom i reportaget »Den sista biffen« som publicerades i Filter #18. Jag ringde upp Jan Karlsson och lät honom berätta vad han tyckte, samt tipsa mig om några personer som kunde hjälpa mig att ta reda på mer. Jag passade även på att ringa en grisbonde i Nibble som jag intervjuat för Urkraft (Bergslagen-tidningen som Offside Press producerar) under min praktik. Jag mindes att han hade varit kritisk mot Krav – han var inte ansluten själv – så jag ringde upp honom för att han skulle få utveckla vad det var han inte tyckte vad bra. Jag ringde också Rolf-Axel Nordström, som var med i Christopher Frimans examensarbete om griskött (JMG VT09 och Filter #8). Alla tre var kritiska till Krav och fungerade som genvägar för mig att förstå vad kritiken går ut på.

Insamling, research och intervjuer

Eftersom jag kunnat konstatera att det fanns en konflikt kring förslagen till nya djurskyddsregler var det relevant att hämta ut dem och det ursprungliga regelverket, för att kunna utröna vad det var de var så upprörda över. Eftersom förslaget har varit ute på remiss låg alla remissvar uppe på Kravs hemsida, och de blev mitt urval. Jag började gå igenom alla 92 remissvar som låg uppe, och sorterade ut 10 stycken som jag bestämde mig för att ringa. Genom att gå igenom 92 svar, där i princip inget var genomgående positivt till de nya reglerna, stärktes antagandet att det här var en konflikt på riktigt och inte bara något som de upprörda bönder som jag redan pratat med påstod.

Jag började välja ut några av remissvaren för vidare granskning, och gjorde en lista över de namn jag ville kontakta för att få höra mer av deras åsikter. I mitt urval till »ringlistan« utgick jag från ett par nyckelord: »byråkrati«, »detaljstyrning«, »förankring« och liknande, eftersom att jag förstått att det var dessa punkter som kritiken främst riktade sig mot. Jag försökte få en spridning i typer av produktion (nöt, får etc) och sysselsättning (veterinärer, tjänstemän etc) och ha med lika många kvinnor som män på min lista eftersom jag redan då insåg att det lätt skulle kunna bli en manlig dominans i texten, med tanke på hur könsstereotyp och traditionellt lantbrukarvärlden är utformad.

För att få en systematik i min undersökning utformade jag ett frågeformulär att utgå ifrån när jag började ringa runt. När jag skrev frågorna var det viktigt att formulera dem neutralt, jag misstänkte att många skulle reagera negativt om jag gick för hårt på. Jag resonerade som så att jag skulle tillgång till mer värdefull information om de kände sig bekväma med mina frågor. Frågeformuläret innehöll följande frågor:

- Hur länge har du varit med i KRAV?
- Är du nöjd med hur KRAV fungerar för dig som bonde?
- Är det en ekonomisk belastning i jämförelse med det du erhåller på grund av att du är bonde (trovärdighet, kvalitetsstämpel osv)?
- Hur pass mycket byråkrati och detaljstyrning är det?
- Hur ofta är det inspektioner?
- Har du märkt av någon skillnad sedan inspektionerna las över på ett annat företag?
- Vad har du för tankar kring det nya regelverket, som nu varit ute på remiss?
- Håller du med om kritiken som framförts att det är för mycket regler att förhålla sig till?
- Hur tycker du att KRAV har utvecklats på sikt, sedan du kom med?
- Hur skulle du hellre se att det var organiserat?
- Har du försökt framföra detta till KRAV?

- Hur bemöts du i så fall?

Efter det började jag ringa. Ringa, ringa, ringa: bönder är inte alltid så lätta att få tag i, tyvärr. Mycket tid gick åt detta och jag har inte heller fått tag i alla på min lista. 6 av 10 stycken fick jag tag i. Deras svar samlade jag i ett Google-dokument. Jag tycker att urvalet blev bra: det var inte bara negativt, utan någon/några var ganska nöjda med Krav och det känns viktigt för trovärdigheten att ha med i mitt material.

För att få en lite mer stabil grund i min text kontaktade jag (på tips från min handledare) Magnus Fredriksson, som är lektor och sitter på medie- och kommunikationsvetenskapen, och han tipsade mig om lite forskningsmaterial att hämta ut kring varumärken och »politisk konsumtion« som ju Krav till mångt och mycket handlar om: att konsumenterna i sitt val av en Kravprodukt på något sätt tar ställning och gör en insats för miljön. Det blev ett viktigt underlag för att beskriva Kravs genomslag.

Kommentar: Jag är i allmänhet nöjd med de frågor jag utgick ifrån i min rundringning. Syftet var att göra det »utan baktanke« och skapa en grund att stå på. Kanske hade jag kunnat få lite mer tyngd i mina frågor om jag redan nu hade gjort någon intervju och kunnat hänvisa till andra personer och deras kritik.

Ett mer »traditionellt« sätt att göra detta på hade varit att göra en enkät och skicka ut till alla anslutna Kravbönder. Det hade möjligtvis gett mig ett bredare material att falla tillbaks på. Jag hade velat kunna ringa fler – det är ibland ett stressande faktum att inte ha stenkoll på vad ALLA tycker – men jag förstår ju någonstans att det inte är möjligt i praktiken. Metoden jag har valt ger inte en generell bild av de svenska böndernas uppfattning om Krav men det är också ett journalistiskt val att utgå ifrån konflikten.

Att jag efter det ägnat mig åt huvudsakligen kvalitativa djupintervjuer är av samma anledning. Syftet med texten är inte att spegla huvudsakliga uppfattningar bland de svenska bönderna, utan att skildra en konflikt och en förändrad organisation. För att göra det krävdes att gå på djupet med de personer som var högst

inblandade. En kvantitativ undersökning, till exempel en enkät, hade säkert varit ett bra komplement – men är också en fråga om vem man skriver för. I mitt fall, det vill säga för Filters målgrupp, hade det varit en detalj som ändå inte kommit med i texten. I fråga om män och kvinnor, tycker jag att jag har misslyckats med min målsättning att få en bra spridning i intervjuobjekt. Tyvärr har de kvinnor jag pratat med inte varit särskilt tillmötesgående, snarare lite otrevliga och misstänksamma, även om de också varit kritiska.

Min research har till mångt och mycket handlat om artiklar i lantbrukspressen för att få ett grepp om debatten: Lantbruk & Skogsland, Ekologiskt lantbruk, Land och så vidare. Mycket av debatten pågår där och i diskussionsforum på nätet. Jag har haft tur med att hitta det mesta på nätet, vilket har gjort mitt arbete enkelt och smidigt. I vissa fall, med t ex Land, har jag fått ringa ansvarig redaktör och be om debattartikeln i pdf-format.

Det har skrivits lite grann i de större tidningarna: Aftonbladet gjorde en liten artikelserie om Krav 2006, och ett par debattartiklar har förekommit, bland annat i Svenska Dagbladet. Utifrån debattartiklar som legat på nätet har det varit lätt att klicka sig vidare till bloggar, där det pågår en väldigt stor debatt kring Krav och ekologiskt lantbruk. Jag har också läst delar ur några av de reportageböcker som finns på ämnet: Äkta vara av Mats-Eric Nilsson och Monsterbiffen av Torbjörn & Ylva Esping. De har dock inte någon större förankring i slutprodukten: de inriktar sig väldigt mycket på djurhållning i stort och det konventionella jordbruket. Torbjörn Esping, som till vardags jobbar på Lantbrukets Affärstidning ATL, ringde jag upp för lite konsultation men han var inte så inläst på Krav utan mer på köttindustrin. Han kunde dock tipsa mig lite om sätt att gå vidare.

Till avsnittet om det ekologiska lantbruket i stort utgick jag ifrån en debattartikel som ett par forskare på SLU skrev i tidningen Lantbruk & Skogsland i augusti 2010. Jag ringde runt och jagade rektorn, som stod först bland namnen – också av den anledningen att hon var kvinna – men hon var väldigt svår att få tag i. Fick

till slut tag i vicerektorn, som inte var särskilt tillmötesgående, men som tipsade mig om Rune Andersson.

Det uppstod ett visst dilemma eftersom jag blev upplyst om att SLU ibland ifrågasatts av andra forskare, man påstår att de är finansierade av den konventionella lantbruksindustrin och anpassar sina resultat till att passa den lobbyen. Jag drog dock slutsatsen att SÅ oprofessionella kan de inte vara, att de ljuger ihop sina resultat – det kändes dock viktigt att han gav konkreta exempel i sina pratminus. När dessutom Kersti Johansson, från Uppsala universitet, höll med honom, beslöt jag mig för att det gjorde saken balanserad. En annan viktig detalj var att förespråkarnas forskning också fick vara med i resonemanget.

Kersti Johansson hittade jag via hennes chef Kjell Aleklett, som har gjort sig lite känd för att diskutera oljebristen på sin blogg. Det var Mattias som tipsade mig om Kjell, som i sin tur tyckte att jag skulle prata med Kersti. Det kändes väldigt bra att få in en kvinna bland alla dessa män, utöver att hon sa många bra saker. Just bristen på olja, och förbrukandet av energi, är en problematisk fråga även för det ekologiska lantbruket, och det är mot det som kritiken i första hand har riktat sig mot – av den anledningen kändes det viktigt att ha med det i texten.

Jag gick vidare med en rad informella samtal för att få ett bättre grepp om situationen: Lena Karlsson, informatör hos Ekologiska lantbrukarna för att få deras sammanlagda syn på saken (de består ju av ett antal regionföreningar), Ingrid Rydberg på Naturvårdsverket om energifrågan och Carin Bunnvik på Jordbruksverket för att försöka reda ut vad ett konventionellt jordbruk egentligen var. Vilket visade sig vara svårt.

Allt jag samlat in har jag efterhand samlat i ett gemensamt Google-dokument där jag noterat personer jag pratat med, deras kontaktuppgifter och vad de vid samtal har sagt. Länkar och pdf:er har också lagts in i det dokumentet allt eftersom. Jag har haft ett särskilt dokument som gått under namnet »Listan« där jag skrivit upp saker som ska göras och allt eftersom prickat av mina punkter, för att kunna hålla ordning på allt som måste hållas ordning på.

Jag visste från början att jag skulle behöva träffa minst en person »live«. Det föll sig ganska naturligt att jag ville träffa en bonde eftersom jag behöver måla upp en miljö i texten.

När jag i startfasen ringde igenom min lista fastnade jag för Håkan Stensson, då han kändes som en talför man med ett genomtänkt resonemang. Han berättade lite om sin gård och sin bakgrund och det kändes som ett bra case för en kritisk Kravbonde. Grundarna av Krav kändes viktiga för texten, inte minst för bakgrunden till organisationens uppkomst men också för att kunna spegla den tidsanda som rådde då, och vilka drömmar som låg bakom. Jag kom ganska snabbt överens med Mattias om att åka ut till Vadsbo mjölk som ett exempel på det senaste tillskottet på Krav – en symbolisk bild av hur det ser ut nu, också för att belysa att det kanske ser ut på ett annat sätt än konsumenten tror när de köper Kravmjölk. Besöket hos Håkan Stensson blev ett kontrasterande exempel på en annan Kravbonde, mycket mer småskalig och kanske mer som Kravkunderna tror, men av en mer kritisk uppfattning.

Anledningen att jag ville träffa grundarna, Kalle Källander och Gunnar Rundgren, var att de skulle vara närvarande och fokuserade, ha avsatt tid för att prata med mig, inte bli distraherade av något annat och kunna lägga ut sina resonemang. Här bör också tilläggas att jag försökte få tag i den tredje grundaren Bengt Carlsson, men han har på något mystiskt sätt försvunnit. Varken Källander eller Rundgren vet vad han gör nuförtiden. De har båda försökt hjälpa mig att hitta honom utan resultat. Mina försök att googla fram honom genom »Bengt+Carlsson+Krav+grundare« har också varit lönlösa. Eftersom jag har fått uppgifter om att han flyttat ifrån gården i Skåne har det varit svårt att spåra honom via telefonkatalogen.

Intervjuerna med Rune Andersson på SLU och Kersti Johansson på Uppsala universitet gjorde jag över telefon då det inte fanns möjlighet att träffas, och det var inte heller nödvändigt för den journalistiska kvaliteten. De intervjuer jag har gjort med forskare har alltid följts upp av mailkonversationer då det har varit viktigt för mig att de ska få läsa igenom sina citat och att jag skriver ut

det rätt. Även mina researchintervjuer utifrån remisserna gjordes också på telefon.

Vad det gäller källskydd har jag inte haft några större etiska problem; jag har i början av varje intervju förklarat att det här ska publiceras och att jag spelar in dem. Ingen av dem har haft några synpunkter på det. En sak som kan oroa mig är dock att t ex Vadsbo eller någon av Kravs grundare skulle kunna känna att texten är mer hårdvinklad än de var medvetna om när vi sågs. Samtidigt brukar jag tänka att det ju kommer bli en berättelse om en större utveckling, där de som säger saker, kommer att få komma till tals i rätt sammanhang.

I fråga om källkritik har jag försökt kolla varje uppgift som bör kontrolleras minst två gånger. Det Gunnar Rundgren och Kalle Källander sa, kontrollerade jag till exempel i Kravs publikation Femton goda år med Krav. Forskningspublikationer och dylikt har jag bett om namn på, och letat upp för att kontrollera att jag skriver ut fakta rätt. I regel har jag gjort en sökning på de uppgifter jag har känt bör kontrolleras, och gjort det i takt med att jag har skrivit texten.

I fråga om form och disposition har jag skrivit texten med hjälp av Mattias, och enligt tanken som Filter skriver utifrån. Den anglosaxiska skrivtraditionen som de följer, handlar om att skriva längre texter, med tydlig kronologi, scener och lite mer djupgående nedslag. På grund av detta var det hela tiden klart att det skulle bli en längre text och det har också varit något att luta sig mot när jag funderat på intervjupersoner och så vidare. Det är viktigt med människor i reportaget, och av den anledningen har jag låtit Vadsbo mjölk, Håkan Stensson och Gunnar Rundgren att ta ganska stor plats. Jag träffade både Kalle Källander och Gunnar Rundgren, men eftersom Gunnar Rundgren var den lite mer frispråkiga och engagerade av de båda, föll valet på att huvudsakligen skildra honom och låta Kalle Källander att vara den som flikar in.

Slutligen måste naturligtvis Krav höras. Men de fyra benen som texten står på – bönderna, grundarna, organisationen och forskningen – känns som ett bra upplägg.

Kommentar: Jag har hela tiden väldigt medveten haft en ganska neutral hållning och försökt låta mina intervjupersoner komma till sin kritik på egen hand. Det är ett genomtänkt val som jag är nöjd med, det känns bra att inte ha legat på för hårt och pressat fram svar. Har jag märkt att de svävar på målet och är lite försiktiga av sig har jag gått på lite extra men försökt ställa öppna frågor utan någon bakomliggande värdering. Mina frågor har ofta varit i stil med »Håller du med om den kritiken som riktats mot...« och jag har ofta hänvisat till andra i mina frågor. På det sättet kommer det ofta fram om de håller med eller inte. I övrigt har jag försökt hålla intervjusituationen väldigt öppen och bara dragit upp riktlinjer för dem, samtidigt som jag haft antecknat vad som är viktigt att inte glömma bort. På så sätt har mina intervjupersoner kunnat slappna av och inte känna sig så utfrågade. Som jag nämnt tidigare tror jag också att det är rätt taktik med bönder (det låter kanske väldigt fördomsfullt, men efter att ha intervjuat ett par stycken har jag tyckt mig märka att de hyser en viss misstänksamhet mot oss innerstadsakademiker). För min egen del känns också denna taktik mer etiskt rätt då jag vet med mig att jag inte hetsar ur folk kritik utan att det har kommit själv-mant.

Arbetets gång

Eftersom jag skriver mot Filter har jag arbetat själv med texten. Det har varit både bra och dåligt. Men övervägande bra. Det har varit skönt att kunna lägga upp arbetet själv och styra det så att det blir precis som man själv tycker är bäst. Med tanke på höstens praktik på Filter har det också varit roligt och lärorikt att få ta sig an en lång reportagetext på riktigt. Inte minst är det ett väldigt bra arbetsprov att ta med sig härifrån. Sen har det ju varit ångest också, förstås. Det jag har saknat mest är ett regelbundet bollplank. Det är lätt att bli helt besatt och blank inför ämnet man skriver om – jag har en väldigt återkom-

mande vana att glömma bort att inte alla ser de många detaljerna runt i det här fallet Krav som fullständigt självklara. Det hade varit skönt att ha någon att avreagera sig för och diskutera olika tillvägagångssätt med, eller löpande under processen läsa igenom de texter man har.

Stundtals har jag blivit lite låst av min prestationsångest men det har ofta löst sig genom att någon av mina handledare har gett mig en spark i baken. Jag har haft en löpande diskussion med Mattias och alltid pratat med honom innan jag gått vidare med en idé jag haft, till exempel om intervjuobjekt eller scener att ha med i texten. Torsten Malmström har varit min handledare på skolan och han har varit väldigt hjälpsam med researchmaterial, textkritik och gett mig svar på mina ängsliga frågor. Jag tycker att de har kompletterat varann bra, det har känts som att Torsten har en stor förståelse för hur Filtertexter ska se ut. Det hade kunnat bli problematiskt annars.

Min kontakt med Mattias har varit kontinuerlig, främst över mail. Vi har tillsammans diskuterat fram vilka som ska vara de stora stöttepelarna i texten. Under slutfasen träffades vi på Filters kontor flertalet gånger för att lägga upp textens disposition. I arbetet med textens dramaturgi har jag fått mycket hjälp från Mattias och det har varit väldigt värdefullt då man vid det laget lätt tappar bort sig i all information man samlat på sig och har svårt att urskilja vad som är det viktiga och intressanta med materialet. Det som har varit jobbigast under tiden har varit att jag kom igång så sent. Jag jobbade med ett annat ämne en dryg månad in i kursen och det har varit stressande att hela tiden veta att jag legat efter i tidsplanen. Jag tycker dock att jag får skylla mig själv lite grann, jag borde tidigare ha insett att min första idé inte var exjobbsmaterial. Ändå tycker jag inte att det har tagit upp hela mitt liv, det har varit en del resor men i övrigt har jag fram till de sista två veckorna kunnat jobba 9-17 och vara ledig på helgerna. Jag har lyckats ganska bra med att vara effektiv när jag väl har varit i skolan, har inte fuskat så mycket med halvdagar och långluncher. Istället har jag försökt koppla bort det totalt när jag väl har varit ledig.

Jag hade i början också svårt att se reportaget framför mig. Jag läste gamla texter i Filter för att försöka få en klarare bild av hur det skulle se ut, gick upp mitt i natten och ritade tankekartor. Ett panikdrag två veckor innan deadline var att isolera mig i min familjs sommarhus en helg, och få ur mig en slags stomme till texten. Det var kanske inte mitt livs roligaste helg men avgörande för att komma loss; efter det hade jag en mall att jobba utifrån, luckorna blev uppenbara, jag kände mig något lugnad därför att jag hade kommit en bit på vägen.

Efter det gick det i en rasande fart, jag träffade Gunnar Rundgren, Kalle Källander och Håkan Stensson inom loppet av fem dagar, körde fram och tillbaks över halva Sverige och hämtade ut hyrbilar här och där i tid och minut. Det var hektiskt men också skönt för att känna att det hände något.

Så här i efterhand ångrar jag att jag inte tagit Nils Hansons tips om att boka en intervju direkt lite mer bokstavigt. Just det här kringfarandet på slutet tog väldigt mycket energi och hade jag till exempel bokat Gunnar Rundgren eller Håkan Stensson direkt så hade jag kunnat känna att jag hade på fötterna tidigare. Nu blev det först i sista veckan, då alla intervjuer utom den med Krav vad klara, som jag kände att det började bli verklighet av texten.

Istället började jag arbetet med att ringa runt och det grundar väl sig i en rädsla för att inte ha fog för sin tes. Efter ett tag, när alla jag pratat med ändå bekräftat konflikten kring de nya reglerna, som Jan Karlsson varit så upprörd över, bestämde jag mig för att sluta noja och tänka att det här är en konflikt – som kanske inte alla i hela Krav deltar i – men som ändå finns och är värd att skriva om. I slutet av april, efter samtal med Mattias, åkte jag ut till Vadsbo och hängde med kossor en dag. Jag var bara där och skrev ner allt jag såg och frågade vd:n Lars Svensson om allt jag kunde komma på, och där hade jag kanske lite tur för han var otroligt öppen och ärlig med allting, tex om lönsamhet, effektivitet och utländsk arbetskraft. Han var stundtals inte så tillmötesgående, snarare nästan oartig, mot mig. Han tyckte nog att jag ställde dumma frågor, men i efterhand kan jag konstatera

att det blev ett väldigt bra exempel mot hur Krav tillåter en typ av industri som konsumenterna kanske inte förväntar sig.

Efter mitt besök på Vadsbo hann jag inte mer än få ut den intervjun på papper förrän jag tvingades ta en vecka uppehåll för att skriva en annan text till Filter, baserat på min första exjobbsidé. Det var ju kul, men bidrog ännu mer till tidspressen. Levde nog i någon slags bubbla här men började ställa in mig på att jag kanske inte skulle kunna lämna in i tid. Det blev eventuellt den förlösande faktorn till att jag bokade in tre långa intervjuer på en vecka; i Katrineholm, Uppsala och Åtvidaberg. Det tar ganska mycket tid och energi att åka tåg och bil över halva landet men det var ett nödvändigt ont när man skriver om bönder. Men lärorikt att se hur olika liv folk lever i det här landet. Bra för helhetsbilden.

Nog med filosofiska utsvävningar, väl tillbaka i Göteborg ägnade jag en helg åt att skriva ut det jag fått under mina intervjuer, och när jag fick in det i min stomme som jag hade sedan tidigare, blev de bitar som fattades väldigt uppenbara. Det var skönt men också stressande.

Efter handledning från både Torsten och Mattias i den sista veckan fick jag några sista råd som sen gjorde att jag fick ihop texten. Min mamma, svensklärare och språkfascist, har också läst texten för att agera total främling inför den.

Sammanfattningsvis kan man väl säga att det var en lugn och metodisk början med en mycket intensiv (men ordningsam) final. Slutligen tycker jag mitt arbete har gått i linje med vad Nils Hanson har betonat i sin bok och sina föreläsningar: att ta fram dokumentation, prata med muntliga källor, kartlägga konflikten och att den ansvariga får komma till tals. Jag har i slutskedet också »granskat mig själv« genom att gå igenom den slutgiltiga texten och vid varje ställe där det påstås något/finns ett behov av en källa gått tillbaka för att kontrollera påståendet. Jag har också förberett mig mot vad för slags kritik som kan riktas mot texten. Något jag blivit väldigt uppmärksam på och försökt tänka på under arbetets gång är att media har en tendens att ge en gan-

ska likriktad bild av den svenska lantbrukaren. Utan att ha några synpunkter på om det är rätt eller fel har de senaste årens kontinuerliga lantbruksskandaler, till exempel vanvården av grisar förra året, förändrat livet för många bönder. Många grisbönder har fått sina liv förstörda trots att de inte har blivit fällda för något. Många stänger ner sina gårdar. (P1-programmet Medierna gjorde ett program på ämnet den 21 maj.) Vanvård ska uppmärksammas och anmälas, men vi journalister måste också vara medvetna om vår egen homogenitet och att vi många
Mitt viktigaste misstag under arbetets gång har varit att dröja för länge med intervjuerna. Hade jag gjort dem tidigare hade jag tidigare kunnat utröna vad de viktigaste dragen och pusselbitarna i den här berättelsen är. Det tar jag med mig till nästa gång.

Tillstånd med bilder

Då texten inte är av den typen att den behöver bilder eller grafik har jag valt att utelämna det. Vid publiceringen i Filter kommer bilder tagna av deras fotograf Magnus Bergström tillkomma.

Arbetsfördelning

Jag har jobbat själv och gjort allt själv.

Målgrupp

Eftersom jag skrivit exjobbet för Filter så har min målgrupp också varit deras, människor i åldern 25-40 år som ofta är av det mer intellektuella/kulturella/utbildade slaget. Eftersom Filter har en väldigt uttalat textform och språkton har jag, utifrån mina lärdomar under praktiken och tidigare långa texter i tidningen, skrivit texten på det sättet. Det har varit otroligt utmanande, lärorikt och kul att skriva en sån här text och det hade kanske varit

enklare att dela upp det, men jag hade inte velat göra det på något annat sätt. Hade jag inte skrivit för Filter hade jag nog valt att göra radio.

Källförteckning

Muntligt

Citerade

2011-04-20 Lars Svensson, vd på Vadsbo mjölk
Tfn: 0705-115328
Mail: lars.svensson@vadsbomjolk.se

2011-04-14 Kersti Johansson, civilingenjör och forskare på Global Energy Systems, forskningsgrupp vid Uppsala universitet
Tfn: 0735-74 14 16
Mail: kersti.johansson@tsl.uu.se

2011-05-04 Rune Andersson, forskare och programchef för livsmedelsinstitutionen på SLU
Tfn: 018-673101
Mail: rune.andersson@slu.se

2011-05-09 Kalle Källander, lantbrukare och grundare av Krav
Tfn: 0708-970133
Mail: karl.kallander@ekolantbruk.se

2011-05-10 Gunnar Rundgren, miljökonsult och grundare av Krav
Tfn: 0705-180290
Mail: gunnar@grolink.se

2011-05-13 Håkan Stensson, fårbonde i Björsäter
Tfn: 0702-388151
Mail: hakan@maskindelaren.se

2011-05-23 Kjell Sjö Dahl-Svensson, regelansvarig på Krav
Tfn: 018-17 45 04
Mail: Kjell.Sjodahl-Svensson@krav.se

2011-05-26 Ingemar Hjelm (om Konsums inflytande)
Tfn: 070-527 50 27

2011-05-30 Thorsten Laxvik, lantbrukare i Tjarnbotten
Tfn: 0705-200761
Mail: thosten@laxvik-aha.se

Ej citerade

2011-04-11 Sven-Erik Johansson, lantbrukare i Nibble
Tfn: 0705-191705
Mail: sven-erik.johansson@nibble.se

2011-04-11 Jan Karlsson, lantbrukare på Orust
Tfn: 0702-454088
Mail: jan@gronagardar.se

2011-04-12 Rolf-Axel Nordström, lantbrukare i Vellinge
Tfn: 040-42 32 50
Mail: angavallen@angavallen.se

2011-04-13 Torbjörn Esping, författare och journalist
Tfn: 040-601 64 71
Mail: torbjorn.esping@lrfmedia.lrf.se

2011-14 Lena Karlsson, informatör Ekologiska lantbrukarna
Tfn: 0477-400 30
Mail: lena.karlsson@ekolantbruk.se

2011-04-15 Ingrid Rydberg, Naturvårdsverket
Tfn: 0704-032155
Mail: ingrid.rydberg@naturvardsverket.se

2011-04-21 Carin Bunnvik, Jordbruksverket
Tfn: 036-155058
Mail: Carin.Bunnvik@jordbruksverket.se

2011-05-03 Åse Arnbratt, samordnare på Arla
Tfn: 0768-936446

2011-05-04 Magnus Fredriksson, lektor på JMG
Tfn: 031-786 4998
Mail: magnus.fredriksson@jmg.gu.se

2011-05-18 Kristofer Myrevik, kommunikationschef på Svensk mjölk
Tfn: 08-7905819

Mail: kristofer.myrevik@svenskmiolk.se
2011-05-18 Lennart Bengtsson, vd på Wapnö mjölk
Tfn: 0705-125512
Mail: lennart@wapno.se

2011-05-19 Hans Larsson, ansvarig Lantbruksmuséet i Alnarp
Tfn: 0704-947549

2011-05-20 Anders Engström, konsumentföreningen Stockholm (KF)
Tfn: 08-7143966

2011-05-20 Jan Lorentzson, LRF
jan.lorentzson@lrf.se

Bönder i min undersökning

Björn Frost 0525-26005 b.frost@telia.com
Inger Steen 0767-713378 inger.steen@hotmail.com
Håkan Stensson 0120-60181hakan@maskindelaren.se
Ann Hörnlén 0381-91101 el 0701-900770 ann@norrbyart.se

Thorsten Laxvik, 0705-200761 thorsten@laxvik-aha.se
Kerstin Dahlgren 046-53190 el 0703-053190

Skriftligt

Böcker

Kravs regelverk, via <http://www.krav.se>
Kravs årsredovisningar från 2000, 2005, 2007, 2008, 2009 från
<http://www.krav.se/Om-KRAV/Organisationen/>
Esping, Torbjörn & Esping, Ylva: *Monsterbiffen*, Wahlström &
Widstrand (2010)
Nilsson, Mats-Eric: *Äkta vara*, Ordfront (2009)
Femton goda år med KRAV, publikation från Krav (2000)
Hanson, Nils: *Grävande journalistik*, Ordfront (2010)

Artiklar & länkar

2010-08-31: Lantbruk & Skogsland: *Vad tycker SLU om ekojordbruk?* av Lisa Sennerby Forsse, Lena Andersson-Eklund, Johan Schnürer, Göran Ståhl, Kristina Glimelius, Tomas Lundmark, Tiina Sarap & Kerstin Svennersten Sjaunja, samtliga verksamma vid SLU.
2009-07-12: Svenska Dagbladet: *Tveksam vinst med ekolantbruk* av Rune Andersson, Anders André, Lennart Björck, Kerstin Lundström, Jana Pickova, Per Åman, Olof André, Lars Bergström, Holger Kirchmann, Thomas Kätterer, Barbro Ulén, Helena Aronsson, Tommy Arvidsson, Katarin Kyllmar, Gunnar Torstensson, Torbjörn Fagerström, John Stenström & Carl-Gustad Thornström, samtliga verksamma vid SLU.
2009-07-17: Svenska Dagbladet: *Mångfald slår enfald även inom jordbruket* av Johanna Björklund.
2010-12-02: Veckans Affärer: *Makt att förändra* av Jonas Malmberg.
<http://www.ekolantbruk.net/tidningen/artiklar/pdf/2005/305jubileum.pdf>
http://www.mistra.org/download/18.1fe8f33123572b59ab80002383/nr+7_09.pdf

<http://www.newsmill.se/artikel/2009/09/03/politiker-och-trendiga-forskare-har-utfardat-en-gron-fatwa>
<http://www.johdan.se/2009/07/27/maten-i-sig-ar-argument-for-ekoodling/>
<http://klimatbluffen.blogspot.com/>
<http://www.aftonbladet.se/matvin/article10938903.ab>
<http://www.aftonbladet.se/matvin/article10937740.ab>
<http://www.aftonbladet.se/matvin/article10937831.ab>
<http://www.nordbruk.org/20060906.html>
<http://www2.ekolantbruk.se/pdf/19331.pdf>
<http://www2.ekolantbruk.se/pdf/20238.pdf>
<http://www2.ekolantbruk.se/pdf/13090.pdf>
<http://www2.ekolantbruk.se/pdf/10352.pdf>
<http://www2.ekolantbruk.se/pdf/8667.pdf>
<http://www2.ekolantbruk.se/pdf/9675.pdf>
http://www.krav.se/Documents/Marknadsrapporter/marknadsrapport2011/KRAV_Marknadsrapport_web.pdf
<http://www.krav.se/Documents/Broschyrer/temaMiljon.pdf>
<http://www.krav.se/Documents/Regler/utgavor/KRAVsreglerUgavaJanuari2011.pdf>
http://www.krav.se/Documents/Regler/remissf%C3%B6rslag/KRAVs_remiss_nya_djurregler_2012.pdf
http://www.krav.se/Documents/Regler/remissf%C3%B6rslag/F%C3%B6rslag_till_KRAVdjurregler_2012.pdf
<http://www.krav.se/For-foretag/KRAVs-regler/Regelrevisioner/Djurregler/Remissvar-djurregler/> (lista över samtliga remissvar)
http://www.krav.se/Documents/Regler/remissvar/remissvar-Djur2011/80_Ekologiska%20Lantbrukarna%20remissvar%20kap%205%202011.pdf
<http://www.krav.se/Documents/Regler/remissvar/remissvarDjur2011/6a%20Ann%20H%C3%B6rl%C3%A4n.pdf>
<http://www.krav.se/Documents/Regler/remissvar/remissvar-Djur2011/2%20Thorsten%20Laxvik.pdf>
<http://www.krav.se/Documents/Regler/remissvar/remissvar-Djur2011/13%20H%C3%A5kan%20Stensson.pdf>

<http://www.krav.se/Documents/Regler/remissvar/remissvar-Djur2011/22%20Inger%20Steen.pdf>
<http://www.naturskyddsforeningen.se/natur-och-miljo/jordbruk-och-mat/jordbrukspolitik/EUs-gemensamma-jordbrukspolitik/>
<http://www.mynewsdesk.com/se/pressroom/krav/pressrelease/view/kravs-nya-va-kan-livsmedelsbranschen-och-har-ett-stort-varumaerkeskunnande-256516>
<http://www.ne.se/lang/kl%C3%B6vr%C3%B6ta>
<http://www.notisum.se/rnp/sls/fakta/a9880539.htm>
<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19880539.htm#P15>
http://www.riksdagen.se/webbnav/?nid=410&doktyp=mot&rm=1994/95&bet=Jo226&dok_id=GI02Jo226
<http://www.ne.se/lang/fosfor>
<http://miljoforskning.formas.se/sv/Nummer/Augusti-2010/Innehall/Temaartiklar/Mangfunktionellt-jordbruk/>

Forskning

Rudholm, N., Daunfeldt, S-O., Heldt, T., Thunström, L., Weiberth, C.: *Märkningar och konsumentbeteende: Kommer efterfrågan med Svanen? Om betydelsen av produktmärkningar inom handeln*. Forskningsrapport från Handelns utvecklingsråd (2011) (Den specifika informationen jag använt kommer ur en annan studie som refereras till i rapporten: Wier, M., Calverley, C.: *Market Potential for Organic Foods in Europe*, British Food Journal (2002))
Micheletti, M., Follesdal, A.: *Shopping for Human Rights. An Introduction to the Special Issue*, Journal of Consumer Policy (2007)
Micheletti, M.: *Krävande unga politiska konsumenter*, Tvärsnitt (2006)